

Bezongen vaderland

Retoriek en symboliek in liederen uit de Patriottentijd

Niels Huizinga

3719073

17 januari 2020

Afbeelding voorkant

‘De liedjes-sangster’. Twee vrouwen zingen op de kermis de lof van Zoutman, de held van de zeeslag bij de Doggersbank in 1781. Uit *Kermis-tafreeltjes, in geëtste kunstplaatjes, op boert- en ernstigen dichttrant beschreven, tot nut en vermaak voor kinderen van allerlei ouderdom* van C.F. Bendorp (1810). Koninklijke Bibliotheek Den Haag, signatuur: 928 G 7.

Voor Johan

Bachelorscriptie Geschiedenis - Universiteit Utrecht

Niels Huizinga

Studentnummer: 3719073

Begeleider: Lars Behrisch

17 januari 2020

7997 woorden

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. De uitvinding van het vaderland	9
1.1. Ontwikkeling van collectieve identiteit in de Republiek	9
1.2. Propagandasymbolen van de Republiek	11
Leeuw	12
Vrijheid.....	12
Batavier	13
Oranje	13
Patriot	14
2. Het lied als identiteitsdrager	15
2.1. Liedcultuur in de zeventiende-eeuwse Republiek.....	15
2.2. Liedcultuur in de Patriottentijd	17
3. Het vaderlandslievende lied in de Patriottentijd	20
3.1. <i>Orange-boom en Vaderlandsche liederen</i>	20
3.2. Analyse van de begrippen	22
Waarden.....	23
Groepsnamen.....	24
Metaforen	25
Benamingen Willem V	25
4. Conclusie	26
Bibliografie	28
Bijlagen.....	32
Bijlage 1. Analyse kwantitatieve data.....	32
Bijlage 2. Kwantitatieve data Orange-boom 1786.....	33
Bijlage 3. Kwantitatieve data Vaderlandsche liederen	37
Bijlage 4. Verklaring zoektermen begrippenlijst	40

Inleiding

‘Ons besef van eigen land bloeit in de sfeer van kinderherinneringen en terugverlangen, nostalgia. Het wekt geur van dennen en akkerland en van zilte stranden. Het leeft van symbolische waarden.’¹

De liefde voor het vaderland is volgens Johan Huizinga een kracht en een hartstocht. Een positieve overtuiging van genegenheid en verplichting ten aanzien van een gezamenlijk grondgebied. Om in leven te blijven moet het sentiment worden gevoed met symbolische waarden.²

Huizinga stond niet negatief tegenover patriottisme, in tegenstelling tot nationalisme, maar zag er ook enige onbeholpenheid in. Want was het niet meer dan heimwee naar een utopie? De betekenis van vaderlandsliefde in de geschiedenis past in een breder vertoog rond collectieve identiteitsvorming en natievorming. De terloopse gedachte van Huizinga werd door latere historici theoretisch onderbouwd door te stellen dat naties – en het idee van vaderland – niets anders zijn dan *imagined communities* die in leven worden gehouden door *invented traditions*.³

Het idee van het vaderland als exponent van een collectieve identiteit en de symbolen die gebruikt worden om die ‘in leven te houden’ is het onderwerp van dit betoog Plaats en tijd zijn de Republiek in de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Het is de periode waarin de notie van een gezamenlijk vaderland ontstaat en het tegelijkertijd splijtzwaam wordt in een verbeterde identiteitsstrijd.⁴ Onder brede lagen van de bevolking bestond verontwaardiging over de economische malaise en het leiderschap van stadhouder Willem V werd openlijk ter discussie gesteld. De drukpers zorgde ervoor dat ideeën en meningen sneller dan ooit werden verspreid. Verlichte anti-establishment krachten bundelden zich in een beweging die zich Patriotten noemden. Deze ‘ware’ liefhebbers van het vaderland streefden naar volkssoevereiniteit en wilden de macht van de Oranjes inperken zo niet beëindigen. Het in het defensief gedreven establishment bleef vasthouden aan de traditionele waarden van hún aloude vaderland met een Oranje aan het hoofd.

Het waren niet alleen partijen die tegenover elkaar kwamen te staan; er groeiden in het laatste kwart van de achttiende eeuw twee waardesystemen die elk gebruik maakten van symboliek en retoriek om hun systeem van decorum te voorzien.⁵ Er werd hoofdzakelijk geput uit het bestaande repertoire aan iconografische beelden en begrippen dat zich gedurende de geschiedenis van de

¹ Johan Huizinga, *Patriottisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19de eeuw* (Haarlem 1940) 107.

² Huizinga, *Patriottisme en nationalisme*, 109.

³ E. Hobsbawm, T. Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983); Benedict Anderson, *Imagined communities : reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1983).

⁴ Lotte Jensen, *Vieren van vrede : het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016) 18; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 73-75.

⁵ Sas, *Metamorfose van Nederland*, 188.

Republiek had ontwikkeld.⁶ Bijvoorbeeld de leeuw met pijlenbundel als symbool van kracht en eenheid van de Republiek; de maagd met lans en hoed als personificatie van de vrijheid; de Batavieren als archetype voor een strijdbaar volk met oeroude wortels in het grondgebied. De begrippen vrijheid, eendracht en vaderland waren nauw verbonden met het vroegmoderne identiteitsbesef in de Republiek. De woorden en beelden werden eindeloos toegepast; in pamfletten, literatuur, beeldende kunst en van schouwspelen tot aan koffiekopjes.⁷

Dit betoog richt zich op het lied als politieke identiteitsdrager en de manier waarop symbolische en retorische begrippen werden toegepast in vaderlandslievende liederen van patriottische en orangistische signatuur. De Republiek kende een zeer levendige zangcultuur en met name in de Patriottentijd werden liederen wapens in een identiteitsstrijd tussen prinsgezinden en Patriotten. Het lied was een massamedium met een retorische kracht die op verschillende niveaus werkt. Het leent zich om een complexe politieke of religieuze boodschap kernachtig weer te geven, bediende zich van opzweepende retoriek en veel melodieën waren populaire deuntjes die steeds opnieuw gebruikt werden. De samenzang was, zoals men ook gewend was in de kerkdienst, niet alleen een krachtig communicatiemiddel maar ook een sterke samenbindende activiteit.

Startpunt voor het onderzoek is de omvangrijke collectie historische politieke liederen in de *Nederlandse Liederbank* van het Meertensinstituut. De databank bevat een representatieve collectie van zogenaamde ‘vaderlandliederen’ uit de zeventiende en achttiende eeuw.⁸ Dit genre wordt door de databank omschreven als een categorie liederen in de volkstaal, die de liefde voor het vaderland bezingen ofwel aanzetten tot liefde voor het vaderland. Een rubricering als deze is nooit inclusief en er bestaat overlap met andere genres, zoals geuzenliederen, strijdliederen, politieke of oranjelieder. Het zou te veelomvattend zijn om het gehele corpus van vaderlandliederen uit de databank kwantitatief te onderzoeken. Daarom selecteer ik twee complete bundels uit de Patriottentijd die volledig uit vaderlandslievende liederen bestaan, die gericht zijn op het gewone volk en die rond dezelfde tijd zijn verschenen. De bundel met patriottische signatuur is: *Vaderlandsche liederen, voor het genootschap van wapenhandel te Leyden*. Dit liedboek uit ca. 1785 is samengesteld door Pieter Vreede en bevat 48 liederen.⁹ De orangistische bundel heeft de (verkorte) titel *Orange-boom*. Het is in 1786 anoniem door Johan François Jacobs de Agé uitgeven en bevat 35 prinsgezinde liederen.¹⁰ In een voorwoord geven beide liedboeken inzicht in de motivatie en doelstelling van de schrijver of

⁶ Frans Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland : Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989) 17.

⁷ Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 188.

⁸ Peter van Kranenburg, Martine de Bruin, Anja Volk, ‘Documenting a song culture: the Dutch Song Database as a resource for musicological research’, *Int J Digit Libr* (2019) 20, 13-23, aldaar 16.

⁹ Vreede, Pieter de, *Vaderlandsche liederen, voor het genootschap van wapenhandel te Leyden* (Leiden 1784-1785). Ik gebruik de verkorte titel *Vaderlandsche liederen* of de afkorting VL.

¹⁰ *De van den hemel afgebeeden, in alle verdrukking, nog bloeiënden Oranjeboom [...]* (z.p. ca. 1786). Ik gebruik de verkorte titel *Orange-boom* of de afkortingen OB en OB1786.

samensteller om deze werken uit te geven. Ik behandel de liederen in deze boeken als exemplarisch voor een breder corpus van vaderlandslievende liederen.

Mijn methode bestaat uit literatuur- en brononderzoek waarbij de kwantitatieve analyse worden toegepast. Ik breng in kaart welke retorische en symbolische begrippen worden gebruikt, hoe vaak die voorkomen en binnen welke context. Het gaat om begrippen als: vrijheid, eendracht, vaderland, Batavier, patriot of leeuw. De motieven zijn gekozen omdat ze veel gebruikt worden in vroegmoderne literatuur en iconografie van de Republiek en veelvuldig worden genoemd in de secundaire literatuur. Als secundair doel kijk ik of er mogelijke verschillen of overeenkomsten waarneembaar zijn tussen liederen van verschillende politieke kleur om daarmee aan te kunnen tonen of beide partijen eigen repertoire van woorden en symbolen gebruikten.

Met deze verhandeling wil ik een bijdrage leveren aan het brede historisch vertoog over collectieve identiteitsvorming in de Republiek op het snijvlak van de vroegmoderne en de moderne tijd en de rol die identiteitsdragers daarbij hebben gespeeld. De culturele benadering past in de historiografische verschuiving die zich sinds eind jaren zeventig heeft voltrokken en die meer de focus legt op de culturele factoren in ontwikkelingsprocessen dan op politieke of sociaaleconomische factoren. De studies van identiteitsvorming en natievorming kregen in dat licht ook een culturele benadering. In het herdenkingsjaar 1987 – 200 jaar na het einde van de Patriottenbeweging – verscheen een groot aantal historische studies naar identiteitsdragers in de Patriottentijd. Kunsthistoricus Frans Grijzenhout heeft als een van de eersten de rituelen en feesten van de Patriottentijd beschreven in samenhang met de symboliek en iconografie. Dit is nog steeds een belangrijke bron als het gaat om patriottische symboliek.¹¹ Historicus Niek van Sas heeft een grote bijdrage geleverd aan de kennis over identiteitsvorming in de achttiende-eeuwse Republiek en de invloed van de drukpers en publieke opinie in dit proces.¹² Literatuur- en cultuurhistorica Lotte Jensen heeft recent aangetoond hoe groot het effect is geweest van oorlog en vredespolitiek op de identiteitsvorming in het (vroeg) moderne Nederland.¹³ Sinds enige tijd verschijnen veel studies naar de betekenis van pamfletten bij de vorming van identiteit in de Republiek. Het proefschrift van Ingmar Vroomen naar ‘vaderlandretoriek’ in zeventiende-eeuwse pamfletten is mede inspiratiebron geweest voor dit onderzoek en zijn kwantitatieve methode is deels overgenomen.¹⁴

Een tweede discipline waarbinnen mijn betoog valt, is de bestudering van de historische liederencultuur. Het lied als (politieke) identiteitsdrager is een ondergewaardeerd thema binnen het genre. Dat is verwonderlijk gezien de populariteit van het lied en de grote liederenproductie in de

¹¹ Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland*.

¹² Sas, *Metamorfose van Nederland*.

¹³ Lotte Jensen, *Vieren van vrede*.

¹⁴ Ingmar Vroomen, *Taal van de Republiek: Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2012).

vroegmoderne Republiek en in het bijzonder in de Patriottentijd. Studies die zich specifiek richten op de liedcultuur in de Lage Landen hebben veelal een eenzijdige focus op *high-culture* muziek van de zeventiende eeuw of neigen meer naar een musicologische dan een cultuurhistorische insteek. Dit is onder meer het geval in de onderzoeken van muziekwetenschappers Louis Grijp¹⁵, Jan Smelik¹⁶ en meer recent van historica Natascha Veldhorst.¹⁷ Musicoloog Rudolf Rasch heeft recent een overzichtswerk over muziekcultuur in de periode 1579-1795 gepubliceerd, waarin het politieke lied en de achttiende eeuw. Hij concludeert dat het lied tussen 1650 en 1800 een periode van verval doormaakte, gelet op het gebrek aan originele uitgaven.¹⁸ Een korte scan van de *Liederenbank* leert echter dat de productie van originele liederen in de jaren tachtig van de achttiende eeuw zeer groot is. Het blijkt dat de achttiende eeuw bij veel historici nog altijd in de schaduw staat van de ‘gouden’ voorgaande eeuw staat. Doordat kennis beperkt is of onevenwichtig verdeeld, wordt al snel gesproken in termen van bloei en verval en op die manier wordt deze mythe ook door historici in stand gehouden. Een allesomvattende studie naar het politieke lied in de Republiek gedurende meerdere eeuwen zou een evenwichtiger beeld kunnen schetsen.

Voorzichtig wordt daar de laatste jaren een begin mee gemaakt. Mijn betoog heeft een aantal raakvlakken met de studie uit 2016 van literatuurhistoricus Cornelis van der Haven. Hij laat zien op welke manier patriottische politieke liederen op propagandistische wijze gebruik maken van literaire stijlfiguren, melodie en samenzang om een gezamenlijke identiteit te representeren.¹⁹ Zijn aanpak verschilt van mijn aanpak omdat hij zich alleen richt op patriottische bronnen en ogenschijnlijk geen gebruik maakt van een kwantitatieve methode. Tot slot noem ik historicus Bart Verheijen die in hetzelfde jaar een artikel heeft geschreven met opvallend genoeg dezelfde titel. Hierin beschrijft hij de vaderlandse zangcultuur in de (post-patriottische) Franse tijd en toont hij aan dat het proces van identiteitsvorming in een stroomversnelling kwam.²⁰

De opbouw van het betoog is als volgt. Voor betere begripsvorming over de rol van liederen als identiteitsdrager wordt in het eerste hoofdstuk de ontwikkeling van de collectieve identiteit in de vroegmoderne Republiek belicht. In het tweede hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de ontwikkeling

¹⁵ L.P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw: het mechanisme van de contrafactuur* (Amsterdam 1991).

¹⁶ Jan Smelik, *"O sangerige keeltjes!": de liedcultuur en het muziekleven in de Noordelijke Nederlanden tussen 1550 en 1650* (Leiden 1993).

¹⁷ Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven : het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2009).

¹⁸ Rudolf Rasch, *Muziek in de Republiek: muziek en maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1579-1795* (Utrecht 2018) 305, 307.

¹⁹ Cornelis van der Haven, ‘Singing the Nation: Imagined Collectivity and the Poetics of Identification in Dutch Political Songs (1780–1800)’, *The Modern Language Review*, 111 (juli 2016) 3, 754-774, aldaar 754, 773.

²⁰ Bart Verheijen, ‘Singing the nation: Protest songs and national thought in the Netherlands during the Napoleonic annexation (1810-1813)’, in: Lotte Jensen (red.), *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815*, (Amsterdam 2016) 309-327.

van het lied als identiteitsdrager in de vroegmoderne Republiek en de opmars die het lied maakte in de Patriottentijd. In het derde hoofdstuk worden de twee primaire bronnen ontleed door tekstanalyse en kwantitatieve methode en tot besluit volgt de conclusie in het vierde hoofdstuk.

1. De uitvinding van het vaderland

De ontwikkeling van een groepsidentiteit in de vroegmoderne Republiek en de manier waarop die zich heeft gemanifesteerd staat centraal in dit hoofdstuk. Ik beschrijf enkele van de bekende symbolen die de gemeenschap of de staat gebruikte om uiting te geven aan die identiteit.

1.1. Ontwikkeling van collectieve identiteit in de Republiek

'Dat niets den hechten Eendragts-band Der Batavieren breek!

*ô Neen, zyn knoop houde eeuwig stand.'*²¹

De dreiging van een vijand verenigt mensen in een gevoel van saamhorigheid en lotsverbondenheid. Dit matrozenlied uit het begin van de Vierde Nederlands-Engelse Oorlog (1780-1784) noemt het een onbreekbare hechte eendrachtband. Een band die is terug te voeren op de Batavieren, en zo mogelijk nog eeuwig zal bestaan. In deze strofe zien we veel kenmerkende eigenschappen van wat we nu een collectief identiteitsbesef zouden noemen: de perceptie van een groepsverband op basis van een (in dit geval) territoriaal wij-gevoel, een collectief geheugen en een gezamenlijk ideaal voor de toekomst.²² Maar het is een fictieve band. Zoals Huizinga sprak over nostalgia, zo spreken andere historici over droombeelden, mythes of *imagined communities*.²³ De invulling van de groepsidentiteit is fluïde, veranderlijk en afhankelijk van tijd, plaats, groep, boodschapper en een veelheid van politieke, culturele en sociologische factoren.

Een gezamenlijk identiteitsbesef ontwikkelt zich volgens historicus Willem Frijhoff door een samenspel van factoren waarbij taal en communicatie een wezenlijke rol spelen. Het begint met de *verbeelding* van een aantal collectieve groepseigenschappen, wat in een later stadium leidt tot de *benoeming* een groepsidentiteit en als laatste de *herkenning* van deze identiteit door de groep.²⁴ Met taal wordt het besef van groepsidentiteit verspreid onder de groep. Schrijvers laten zich door andere schrijvers beïnvloeden en er ontstaat er een repertoire aan retorische en symbolische kenmerken die de groep karakteriseren.

Het idee van de natie als politieke eenheid en identiteitsfactor (uitmondend in het nationalisme) is een negentiende-eeuwse uitvinding, maar de oorsprong van een vaderlandsbesef kunnen we eeuwen

²¹ 'Matroosjes tafel-lied' uit *Opwekkende matroozen-liederen ter aanmoediging van 's lands zeemagt* (Den Haag 1781), 18.

²² W.T.M. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN - Low Countries Historical Review* 107 (1992) 4, 614–634, aldaar 617.

²³ Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 622, 633.

²⁴ Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 614.

eerder vinden.²⁵ Inwoners van de zeventiende-eeuwse republiek waren in de eerste plaats op natuurlijke wijze verbonden met hun stad streek, provincie of heer die ze dienden of met een religieuze groep, beroepsgroep of ander verband waartoe ze behoorden. Een begrip als vaderland kon in die tijd ook op deze lokale verbanden betrekking hebben.²⁶

Anders dan bij de lokale identiteit is de collectieve identiteit vaak een construct dat door een overheid of belanghebbende groepen wordt uitgedacht en uitgedragen. De vorming ervan hangt nauw samen met de bewustwording van een overstijgend gemeenschappelijk belang. Een proces dat zich vaak in tijden van economische neergang, politieke onrust of (dreiging) van buitenlandse inmenging voordoet. Groepen verenigen zich in een groter gezamenlijk belang voor het behoud van grondgebied, veiligheid of welvaart. Lotsverbondenheid heft verdeeldheid op en versterkt het idee van de eigen morele, culturele of militaire superioriteit ten opzichte van de vijand – of andersdenkenden.²⁷ Zowel de strijd als de overwinning en vrede na de strijd zorgden voor de opleving van de liefde voor het vaderland.²⁸ Tegelijkertijd werden herinneringen nieuwe bouwstenen in het oneindige proces van mythevorming. Historicus Bart Verheijen spreekt over een ‘vaderlandparadox’; op het moment dat het vaderland wordt bedreigd in zijn bestaan, ontstaat het vaderland pas.²⁹ De collectieve identiteit in de vroegmoderne Republiek werd op die manier geleidelijk opgebouwd met een reeks van oorspronglegendes, oorlogsverhalen en heldenverering.³⁰

De Vrede van Münster was een dergelijke bouwsteen in 1648. De teneur in publicaties was die van eendracht en verzoening en van vrijheid, het (gereformeerde) geloof en Oranje. De strijd in de Tachtigjarige Oorlog had een mythische status gekregen.³¹ De herdenking honderd jaar later was aanleiding om het glorieuze verleden opnieuw in herinnering te brengen en de daarbij ook de rol die de opeenvolgende stadhouders hadden gespeeld om de vrijheid te waarborgen.³²

Toen de economie in de achttiende eeuw een neergang doormaakte, werd de oorzaak gevonden in zedelijk verval. Buitenlandse invloeden en interne verdeeldheid zouden het vuur van de natie hebben gedoofd. Als antwoord hierop ontstond in de jaren zestig en zeventig een ware vaderlandcultus. Door zich eendrachtig achter het vaderland te scharen zou de (mythische) eenheid hersteld kunnen worden die de welvaart van de zeventiende eeuw mogelijk hadden gemaakt.³³ Door de relatief vrije drukpers,

²⁵ Lotte Jensen (red.), *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam 2016) 10; Graeme Callister, *War, Public Opinion and Policy in Britain, France and the Netherlands, 1785–1815* (York 2017) 76.

²⁶ Jensen, *Vieren van Vrede*, 17-18.

²⁷ Jensen, *Vieren van Vrede*, 9, 13.

²⁸ Jensen, *Vieren van Vrede*, 12.

²⁹ Verheijen, ‘Singing the nation’, 311.

³⁰ Callister, *War, Public Opinion and Policy*, 88-89.

³¹ Callister, *War, Public Opinion and Policy*, 80-81.

³² Jensen, 41, 127-128.

³³ Sas, *Metamorfose van Nederland*, 72-73.

de hoge mate van geletterdheid en de opkomst van opiniebladen konden deze ideeën zich sneller dan ooit vormen en verspreid worden.³⁴

De vaderlandscultus kreeg een nieuwe wending in de jaren tachtig van de achttiende eeuw. De Nederlands-Engelse Oorlog gaf een krachtige impuls aan een ‘nationaal’ gevoel van saamhorigheid. Een schijnoverwinning op de Britten bij de Doggersbank werd door Willem V uitgebaat om zijn beschadigde prestige te herstellen. Het was de aanzet voor een landelijke ‘Doggersbankhysterie’. Mensen vierden feest op straat en een grote hoeveelheid publicaties, in de vorm van opiniestukken, brieven, gedichten en liederen werd uitgegeven. Het Nederlandse succes en de rol van vlootvoogd Zoutman en Willem V werden alom geprezen.³⁵ Doggersbank werd een nieuw mythisch hoofdstuk in de vaderlandse geschiedenis en aanvankelijk leek het zo verlangde zedelijke herstel in gang gezet. Maar de oorlog eindigde desastreus voor de Republiek en de opiniepers keerde zich steeds openlijker tegen het beleid van de stadhouder.³⁶ Deze ontwikkelingen hebben in grote mate bijgedragen aan de politisering en partijvorming in de vroege jaren tachtig die langs scheidslijnen van pro- en contra-Oranje werden georganiseerd. Patriotten gingen zich openlijk manifesteren als ware vaderlanders. Het waren verlichte burgers, erfgenamen van de republikeinse krachten in de zeventiende eeuw. Ze agerden tegen de macht van de stadhouder en pleitten voor burgerssoevereiniteit en burgerbewapening. Patriotten zochten de herwaardering van het historische Nederlandse volk als basis van de Republiek.³⁷ Later in het decennium onttaarde dit in de radicale wens om werkelijk vrij te worden van het juk van de Oranjes. De prinsgezinden werden steeds meer in het defensief gedreven en werden gedwongen zich ook politiek te organiseren en manifesteren.

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw groeit het besef van het gezamenlijke vaderland maar de betekenis ervan raakt meer dan ooit gefragmenteerd. Het is paradoxaal dat verschillende interpretaties van het concept vaderland tot steeds grotere verdeeldheid leidden. Het vaderland viel ten prooi aan een woordenstrijd tussen facties waarin alle middelen geëigend waren om de eigen waarheid te verkondigen.³⁸

1.2. Propagandasymbolen van de Republiek

Retoriek, symbolen en rituelen worden door groepen gebruikt om zichzelf te bevestigen en te onderscheiden van de andere groep.³⁹ Het zijn ideale propaganda-instrumenten die een complexe

³⁴ T.C.W. Blanning, *War, The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660–1789* (Oxford 2002) 135; Sas, *Metamorfose van Nederland*, 135.

³⁵ Inger Leeman, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam 2013), 674.

³⁶ Sas, *Metamorfose van Nederland*, 177.

³⁷ Jonathan Irvine Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995) 1100.

³⁸ Sas, *Metamorfose van Nederland*, 73.

³⁹ Jensen, *Vieren van Vrede*, 16-17.

boodschap vereenvoudigd aan de massa kunnen overdragen. Wanneer een groep of een overheid na de strijd een stabiele plek heeft verworven zien we deze symbolen verheven worden tot cultus- of staatsymbolen. Dat maakt ze evenzeer tot symbolen van verzet van de partijen die zich niet vertegenwoordigd zien door de overheden.⁴⁰

Het corpus aan woorden en beelden ontstaat vanuit politiek en literatuur en vormt zich verder door een wisselwerking met de samenleving. Motieven worden overgenomen uit de mythologie of christelijke literatuur, Romeinse bronnen, heraldiek of recente (krijgs-) geschiedenis. In de vroegmoderne tijd wordt volop gecombineerd en vernieuwd zodat nieuwe motieven ontstaan. Ik beschrijf hier enkele van de meest gebruikte symbolen en retorische begrippen die gedurende de zeventiende en achttiende eeuw werden toegepast. In de Patriottentijd werden deze begrippen onderdeel van de woordenstrijd die onder meer in de liederen werd uitgevochten.

Leeuw

Een populair Nederlands symbool dat tot de dag van vandaag wordt gebruikt is de leeuw.⁴¹ De leeuw heeft een middeleeuwse heraldische oorsprong en is terug te vinden in vele stedelijke, provinciale en adellijke wapens, waaronder die van de Oranjes. De strijdbare eeuw werd vanaf de zestiende eeuw ook de personificatie van het weerbare vaderland en zijn heldhaftige inwoners.⁴² In het wapen van de Republiek wordt de klimmende leeuw geplaatst met een zwaard en pijlenbundel in zijn klauwen. De pijlenbundel met zeven samengebonden pijlen staat voor de (kracht van de) eendracht van de zeven verenigde provinciën. Een symbool dat is terug te voeren op het oud Romeinse symbool van de *fascis*.⁴³ Dit motief staat ook centraal in het devies van de Republiek: *Door eendracht groeien kleine dingen*.

Vrijheid

De strijd voor vrijheid is een centraal begrip in het vaderlandse vertoog. Sinds de zeventiende eeuw wordt de vrijheid op verschillende manieren gepersonifieerd. Een zeer populaire allegorie is de Vrijheids- of Vredesmaagd die met lans en vrijheidshoed wordt afgebeeld. De hoed als vrijheidssymbool is terug te voeren op de Romeinen.⁴⁴ Een ander vrijheidssymbool is de omheinde tuin die zijn oorsprong heeft in de Hollandse heraldiek. In de tuin kan een leeuw worden geplaatst die de autonomie van het grondgebied verdedigt. Maar ook het meer vredelievende beeld van de

⁴⁰ Leeman, *Worm en donder*, 670.

⁴¹ Jensen, *Vieren van Vrede*, 18.

⁴² Marijke Meijer Drees, 'Patriottisme in de Nederlandse literatuur (ca. 1650-ca. 1750)', *De nieuwe taalgids* 88 (1995), 247-260, aldaar 255.

⁴³ Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland*, 18.

⁴⁴ Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland*, 17, 18, 24, 59, 68.

vrijheidsmaagd zien we veelvuldig in een tuin.⁴⁵ De Patriotten omarmden dit icoon en gebruikten het in combinatie met de leeuw veelvuldig in prenten, beelden en vlaggen.⁴⁶ Dit compromis van oude symbolen komt ook terug in het embleem van de latere Bataafse Republiek⁴⁷.

Batavier

Batavieren nemen een bijzondere plek in het repertoire aan vaderlandssymbolen. Het is een relatief nieuwe ‘uitvinding’. Hugo de Groot maakte de vermeende afkomst van de Nederlanders van het Germaanse volk der Bataven of Batavieren populair in de zeventiende eeuw. Onder leiding van Bato, zouden de Batavieren de strijd met de Romeinen zijn aangegaan om hun ‘Bataafse Vrijheid’ te verdedigen.⁴⁸ Deze ultieme oorsprongsmythe werd veel in tijden van strijd en oorlog aangehaald om daarmee de autonomie van het grondgebied, de eenheid en continuïteit van het volk te legitimeren. Het zou een *Asterix-narratief* genoemd kunnen worden: de kleine Republiek van dappere strijders die onvermoeid standhouden tegen de absolutistische buurlanden. De Patriotten voelden zich sterk verbonden met deze mythe die geen direct verband had met de Oranjes; zij zagen zich als ware erfgenamen van deze vrijheidsstrijders. Mogelijk probeerde Willem V later in zijn stadhouderschap een band met de Bataven te forceren door zich Willem Batavus te noemen.⁴⁹ Uiteindelijk werd na de omverwerping van de stadhouders in 1795 de Republiek naar de Bataven genoemd.⁵⁰

Oranje

De cultus rond het huis van Oranje was een van de belangrijkste propaganda-instrumenten in de vaderlandse identiteitspolitiek. Willem de Zwijger werd al vroeg als Pater Patriae – Vader des Vaderlands – geportretteerd en zijn opvolgers zagen een soortgelijke rol voor zich weggelegd als beschermers van vaderland, vrijheid, en religie. Het narratief ontstond dat God Oranje had aangesteld om de belangen van het volk te dienen en de dynastie werd daarmee onlosmakelijk aan het volk verbonden.⁵¹ Een van de meest gebruikte symbolische voorstellingen voor het huis van Oranje is de sinaasappelboom. Het verbeeldt zowel standvastigheid, vruchtbaarheid, als de continuïteit van de dynastie. Later zien we dat de Patriotten het nog oudere motief van de vrijheidsboom of meiboom als antithese gaan gebruiken.⁵²

⁴⁵ Dick Pels, ‘De Hollandse tuin: of hoe de Nederlandse Leeuw worstelt met zijn identiteit’, *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (2007), 13-14.

⁴⁶ De afbeelding verschijnt op het titelblad van *Vaderlandsche liederen*. Zie afb 2, pagina 21.

⁴⁷ Frans Grijzenhout, Frans, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafs experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013), 16.

⁴⁸ Sas, *Metamorfose van Nederland*, 50-51.

⁴⁹ C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979) 227.

⁵⁰ Callister, *War, Public Opinion and Policy*, 75, 79-80.

⁵¹ Henk de Velde en Donald Haks, *Oranje onder: Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 81.

⁵² Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland*, 20, 128.

Patriot

Tegenstanders van het establishment hebben altijd gezocht naar andere benamingen en ‘mythes’ om zichzelf te onderscheiden. Staatsgezinden of republikeinen die al in de zeventiende eeuw ageerden tegen de toenemende macht van de Oranjes, maakten de gevallen criticasters Johan van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot en de gebroeders De Witt tot iconen. Ook de Patriotten vonden herkenning in deze oude vaderlandse helden.⁵³ Daarnaast gebruikten ze benamingen en symbolen waarvan zij de enige waardige dragers dachten te zijn. Het meest treffend is het begrip patriot dat door de nieuwe beweging werd toegeëigend.⁵⁴ Deze ‘kaping’ leidde uiteraard tot verontwaardiging bij de orangisten die de term al veel langer gebruikten. Het gaf beide groepen de munitie om elkaar van verraad tegen het vaderland te betichten. Een orangistische krant schreef in een bitter commentaar: ‘*Die naam van Patriotten mogen wy ons door niemand laten ontnemen; [...] Die naam is heilig!*’.⁵⁵ Om zich nog enigszins te onderscheiden, werd door hen het wat onbeholpen klinkende ‘ouderwetse Patriot’ als groepsnaam geïntroduceerd.

Na de Franse Revolutie zien we vanuit Frankrijk (tijdelijk) nieuwe motieven geïntroduceerd worden: zoals de allegorie op de Gelijkheid en het bekende devies *vrijheid, gelijkheid en broederschap*.⁵⁶ Na 1813 werden deze motieven, maar ook de maagd, de tuin en het begrip patriot, vrijwel niet meer gebruikt in een vaderlandse context. Alleen de leeuw bleef overeind.⁵⁷

⁵³ Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland*, 30.

⁵⁴ Sas, *Metamorfose van Nederland*, 76.

⁵⁵ Rijklof Michael van Goens, *De ouderwetse Nederlandsche patriot. Eerste en Tweede stuk* (Den Haag 1781), 8.

⁵⁶ Grijzenhout, *Het Bataafs experiment*, 31.

⁵⁷ Pels, ‘De Hollandse tuin’, 16.

2. Het lied als identiteitsdrager

In het vorige hoofdstuk haalde ik Frijhoff aan, die betoogt dat identiteitsbesef ontstaat door drie basale factoren verbeelding, herkenning, benoeming. Hij stelt daarnaast dat identiteitsbesef pas tot leven komt als de groep er ook naar gaat handelen.⁵⁸ Zingen kan zo 'n handeling zijn. Het lied wordt daarmee de identiteitsdrager, of het medium waarmee de groep uiting geeft aan zichzelf. In dit hoofdstuk meer over de positie en invloed van het zingen en de liederen in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek.

2.1. Liedcultuur in de zeventiende-eeuwse Republiek

De traditie van het gezongen eenstemmige lied in de volkstaal was sterker dan enig ander muziekgenre in de vroegmoderne Republiek. Het gewone volk was meer op vocale dan op instrumentale muziek gericht maar zingen was geliefd onder alle lagen van de bevolking.⁵⁹ De liedcultuur bloeide in de zestiende en zeventiende eeuw en was ook in de eeuwen daarna nog ongekend populair.⁶⁰ Zingen hoorde bij het dagelijkse leven en was overal hoorbaar: op straat, in kroegen en in huiselijke kring. Men zong bruiloftsliederen, liefdesliederen, drinkliederen en welkomstliederen en andere genres om dagelijkse of bijzondere gelegenheden op te luisteren. Verschillende sociale groepen, leeftijdsgroepen, beroepen en steden hadden eigen liederen.⁶¹ Teksten en melodieën werden veelal mondeling overgeleverd, maar ook professionele stadsmuzikanten zoals straatzangers, beiaardiers en organisten speelden een rol in de verspreiding van liederen en melodieën.⁶² Vanaf de zestiende eeuw werd teksten en melodieën op schrift gesteld. Lieder werden in pamfletvorm of verzameld in liedboeken te koop aangeboden op straat en markten maar ook het uitgebreide netwerk van boekhandels in de Republiek heeft bijgedragen aan de brede verspreiding.⁶³ Vele duizenden bundels zijn in de Republiek gepubliceerd.⁶⁴

Een liedboek is een gedrukte verzameling liedteksten waarin het muzikale aspect ondergeschikt is aan de tekst. Er is meestal geen muzieknotatie maar in veel gevallen is er wel een melodieaanduiding bij de liederen.⁶⁵ Muzieknotatie was meestal niet nodig, omdat men de liederen uit het hoofd kende.⁶⁶ De liederen zijn meestal coupletliederen die bestaan uit eenvoudige coupletten met eenzelfde

⁵⁸ Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 624-625.

⁵⁹ Smelik, "O sangerige keeltjes!", 40.

⁶⁰ Veldhorst, *Zingend door het leven*, 12.

⁶¹ Rasch, *Muziek in de Republiek*, 299.

⁶² Smelik, "O sangerige keeltjes!", 42; Veldhorst, *Zingend door het leven*, 12.

⁶³ Veldhorst, *Zingend door het leven*, 59.

⁶⁴ Rasch, *Muziek in de Republiek*, 295.

⁶⁵ Rasch, *Muziek in de Republiek*, 295, 296.

⁶⁶ Veldhorst, *Zingend door het leven*, 72.

eenvoudige melodie en soms herhalende thema's.⁶⁷ Vrijwel alle liederen die werden gezongen maakten gebruik van de contrafactuur, wat betekent dat bestaande melodieën werden hergebruikt en van nieuwe tekst werden voorzien. Door de populaire deuntjes werden liedjes gemakkelijk geleerd en overgedragen. Het massale gebruik contrafactuur is een uniek kenmerk van de Nederlandse muziekcultuur.⁶⁸

De populariteit van het lied is mede te danken aan de sterke samenbindende functie. Het zingen van liederen was bij uitstek een gemeenschappelijke activiteit. De herkenbare melodieën, de eenvoudige berijmde teksten en de eenstemmigheid maakte het toegankelijk om in groepsverband te zingen. Het is vergelijkbaar met de kerkelijke gemeenschap waar men gewend was om in samenzang uit het religieuze liedboek te zingen.⁶⁹ Behalve een religieuze overtuiging was het lied ook zeer geschikt om een politieke overtuiging of denkwijze uit te dragen en daarmee groepen te mobiliseren. Tijdens oorlogen en bij het sluiten van vredes werden grote aantallen vaderlandslievende liederen uitgegeven. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog verschenen vele gezangen die zich kenmerken door hun actuele politieke of militaire thematiek en opzweepende retoriek. Het bekendste van deze is ongetwijfeld het *Wilhelmus*. Dit geuzenlied is rond 1572 geschreven en kreeg grotere bekendheid nadat het in 1621 in *Valerius Gedenckboek* werd gedrukt.⁷⁰ Het lied werd steeds heruitgegeven en ook de melodie werd veelvuldig als contrafactuur met een nieuwe actuele tekst uitgegeven.⁷¹

Vaderlandslievende liederen waren ook in letterlijk opzicht onderdeel van een strijd. Lieder van de ene partij konden inhoudelijk beantwoord worden door anti-liederen van de tegenpartij. Soms werden die als daad van protest gezongen tijdens een bijeenkomst van een tegenpartij. Het zingen werd een vorm van treiteren.⁷² Ook de contrafactuur werd gebruikt als een muzikale vergeldingsactie. De melodie van een lied van de vijand werd dan gekaapt en gebruikt met een nieuwe tekst voor wat Musicoloog Grijp een politiek antwoordlied noemt.^{73 74}

Ofschoon liederen een propagandamiddel waren, was het niet gebruikelijk dat deze van overheidswege werden uitgegeven of gepubliceerd. De overheid tolereerde uitingen uit de samenleving die gunstig gezind waren, maar wanneer de boodschap politiek gevoelig lag, kon worden

⁶⁷ Veldhorst, *Zingend door het leven*, 49.

⁶⁸ Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, 28.

⁶⁹ Veldhorst, *Zingend door het leven* 21.

⁷⁰ Rasch, *Muziek in de Republiek*, 299.

⁷¹ In OB1986 is zowel het traditionele *Wilhelmus* opgenomen als een contrafactuur met een tekst die de lof zingt op Willem V. Zie: 'Een Nieuw Christelyk Liedt', 27 en 'Een Allernieuwst christelyk lied', 31.

⁷² Smelik, "*O sangerige keeltjes!*", 42.

⁷³ Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, 100-101.

⁷⁴ In de bundels *Orange-boom* en *Vaderlandsche liederen* is sprake van één gedeelde contrafactuur. Niet duidelijk is of het hier om een politiek antwoordlied gaat. Zie OB1786, 'Schoppentroof' en VL, 'De lof der eendragt', met beiden de melodie 'Hoe zoet is 't daar [waer] de vriendschap woond [woont]'.

ingegrepen en werden publicaties verboden. Dit is de reden dat veel van deze liederen anoniem werden uitgegeven.⁷⁵

2.2. Liedcultuur in de Patriottentijd

*'De straten weergalmden van liederen, die de dapperheid van Zoutman en zijne krijgsmakkers behelsden. De dichtkunst ontving een nieuw, ongekend vuur en leven.'*⁷⁶

De politieke spanningen in de jaren tachtig van de achttiende eeuw leidde tot een stortvloed aan nieuwe liederen en liederenbundels. Specifiek de Slag bij de Doggersbank in 1781, waar het bovenstaande citaat naar verwijst, was een grote inspiratiebron.⁷⁷ Het feit dat de zeeslag onbeslist eindigde, gaf aan zowel voor- als tegenstanders van de prins de basis om de gebeurtenis op eigen wijze te interpreteren en te gebruiken voor propagandadoeleinden. Historicus Leemans spreekt zelfs over een specifieke Doggersbankliteratuur die: 'unaniem het idee uitdroeg dat de Republiek een natie van helden is. Hierbij werd stevast verwezen naar de lange traditie van moed en vrijheidslust die de Nederlanders sinds de Batavieren via het bloed is overgedragen.'⁷⁸

Na de tempering van de 'hysterie' kwam de politisering van de samenleving in een stroomversnelling. Schrijvers en politiek activisten van verschillende groepen werkten samen en er ontstond een activistisch politiek lied dat zich niet slechts keerde tegen een buitenlandse vijand, maar ook een binnenlandse vijandschap aanwakkerde door openlijk kritiek te hebben op het beleid van de bestuurselite.⁷⁹ Zowel de Patriotten als de orangisten houden het ideaal van de eendracht hoog in het vaandel en bezingen dat veelvuldig terwijl in realiteit sprake was van diepe verdeeldheid.⁸⁰ De liederenstrijd werd zowel openlijk als binnenshuis gevoerd. Zelfs tot in de boekhandels, die langs patriottische en orangistische scheidslijnen waren verdeeld en alleen 'eigen waar' verkochten, al dan niet clandestien.⁸¹ Van georganiseerde censuur vanuit de overheid was amper sprake omdat het aan centraal gezag ontbrak om landelijke verboden in te stellen.⁸²

De Patriotten gingen de Doggersbankmythe gebruiken als vast onderdeel in hun propaganda-strijd tegen het gezag⁸³. Tussen 1781 en 1795 werd de slag elke vijfde augustus feestelijk herdacht tijdens sociëteitsfeesten, alwaar patriottische gedichten en liederen werden voorgedragen.⁸⁴ Dit gebeurde

⁷⁵ Veldhorst, *Zingend door het leven*, 43.

⁷⁶ F. van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland* (Dordrecht 1900), 331.

⁷⁷ Leemans, *Worm en donder*, 674.

⁷⁸ Leemans, *Worm en donder*, 676, 678.

⁷⁹ Leemans, *Worm en donder*, 670.

⁸⁰ Haven, 'Singing the Nation', 755, 756, 759.

⁸¹ N.C.F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur' in: Frans Grijzenhout (red.), *Voor vaderland en vrijheid : de revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 104.

⁸² Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', 107.

⁸³ Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland*, 37-39.

⁸⁴ Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland*, 41-43, 54.

aanvankelijk nog binnenskamers, maar naarmate de macht van de Patriotten in de steden toenam, werden liederen steeds vaker in het openbaar gezongen. Patriotten gingen zich organiseren in bewapende burgermilities die de herbewapening van de burgerij vierden als een oeroud recht dat ooit door de Oranjes was afgenomen.⁸⁵ De samenzang van strijd- en marsliederen werd een vast ritueel tijdens oefening en openbare manifestaties.⁸⁶ De liederenstrijd werd in toenemende mate een oproep tot een werkelijke gewapende strijd. De gezangen werden doorspekt met strijdlustige retoriek en symboliek. De Bataven werden weer van stal gehaald aangezien ook zij het voorvaderlijke grondgebied met bloed en strijd verdedigd hadden.⁸⁷

Tegen het patriottische geweld stonden de orangisten die ondanks de weerstand, de prins in groten getale bleven steunen. Vooral onder het ‘gewone volk’ van arbeiders en kleine middenstanders bleef de aanhang groot. Ook binnen deze groep werden liederen gezongen voor plezier en gemeenschapszin.⁸⁸ Veelal dezelfde retoriek werd gebruikt: de eendracht, het vaderland, de vrijheid, maar met het grote verschil dat de Oranjes als personificaties of hoeders van deze idealen werden voorgesteld. Ook de (gereformeerde) religie is meer dan in patriottische liederen een samenbindend thema.⁸⁹ Sinds lang was het gebruik de verjaardagen van de prins en zijn familie te vieren met feest en gezang.⁹⁰ Waar de Patriotten 5 augustus als ‘nationale’ feestdag uitriepen, vierden de orangisten elk jaar op 8 maart de verjaardag van de prins. Naarmate de Patriotten de touwtjes steeds meer in de steden in handen kregen, werd openlijke affectie voor de prins verboden. De burgermilities vervolgden burgers wegens minimale uitingen van oranjegezindheid of protest en straften excessief.⁹¹ De orangistische schrijver Bilderdijk verzucht over deze periode: ‘*Men mocht iemand [...] over het neurien van een wijsjen, over een onvoorzichtig woord of bespottende mine jegens een Vrijcorpist vastzetten, geesselen en mishandelen.*’⁹² Orangisten werden gedwongen hun liederen binnenshuis te zingen. Maar er was ook protest. Beroemd is de geschiedenis van Kaat Mossel. Als fel aanhanger van de prins bleef ze op zijn verjaardag het *Wilhelmus* en andere oranjegezinde liedjes zingen op de straten van het door Patriotten gedomineerde Rotterdam. Er braken rellen uit en Kaat werd in de gevangenis gezet waar ze stug verder ging met het zingen van oranjeliedjes. Dit tot woede van de Patriotten en tot grote inspiratie van haar achterban.⁹³ Pas na de omwenteling van 1787 kon de oranjeliefde weer publiekelijk getoond worden. Zelfverzekerd maar ook radicaler dan ooit traden

⁸⁵ S.R.E. Klein, *Patriots Republikenisme: Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) 172, 104.

⁸⁶ Haven, ‘Singing the Nation’, 758, 764.

⁸⁷ Haven, ‘Singing the Nation’, 769.

⁸⁸ Velde, Haks, *Oranje onder*, 15-16.

⁸⁹ Velde, Haks, *Oranje onder*, 80-81.

⁹⁰ In de bundel *Orange-Boom* zijn 16 van de 25 liederen verjaardagsliederen voor de prins of zijn familie.

⁹¹ Jong, *Weldenkende burgers en oranjeliefhebbers*, 183.

⁹² Velde, Haks, *Oranje onder*, 95.

⁹³ Velde, Haks, *Oranje onder* 96-97.

prinsgezinden naar buiten en haalden alles omver wat met de Patriotten te maken had.⁹⁴ De liederen werden feller en smadelijker van toon, alsof men de gevluchte Patriotten een trap na wilde geven.

⁹⁴ Laurien Hansma, *Oranje driften: Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813* (Hilversum 2019) 62.

3. Het vaderlandslievende lied in de Patriottentijd

In de voorgaande hoofdstukken zijn de mechanismen rond identiteitsvorming verklaard en is het belang en de positie van het lied in de samenleving uiteengezet. In dit hoofdstuk wordt getracht deze elementen te combineren door te analyseren welke vaderlandslievende motieven in liederen in de Patriottentijd worden gebruikt. In de eerst paragraaf worden de twee geselecteerde bronnen beschreven in de tweede paragraaf volgt de kwantitatieve analyse.

3.1. Orange-boom en Vaderlandsche liederen

De orangistische of anti-patriottische bundel met de verkorte titel *Orange-boom* is opgenomen in de Knuttelcollectie van de Koninklijke Bibliotheek en wordt gedateerd op 1785.⁹⁵ De Nederlandse liederendatabank dateert de bron op 1786.⁹⁶ Mogelijk heeft de verwarring rond datering te maken met het feit dat de bundel twee delen heeft waarvan het eerste deel vermoedelijk eerder is uitgegeven. De bundel bestaat uit een eerste voorwoord en negen liederen en een tweede kort voorwoord en nog eens 25 liederen. De liederen zijn aanvankelijk anoniem uitgegeven onder het pseudoniem de ‘uitgever’ maar in een uitgave in 1788 wordt de uitgever J.F. Jacobs de Agé genoemd.⁹⁷

Johannes François Jacobs de Agé was een Haagse uitgever waarvan weinig bekend is in de literatuur. Uit het zijn voorwoord blijkt zijn adellijke afkomst en zijn vurige aanhang van het huis van Oranje. In de jaren tachtig en negentig van de achttiende eeuw heeft Jacobs de Agé verschillende boeken en pamfletten uitgegeven en is hij ondertekenaar van brieven en petities. Hij werkte daarbij samen met orangistische kopstukken als Willem Bilderdijk. De uitgave uit 1788 bevat een aanvulling en komt op een totaal van 49 liederen. Voor dit onderzoek worden de 35 liederen uit de uitgave van 1786 aangehouden.

De periodisering van dit liedboek maakt het tot een interessant onderzoeksobject. Willem V was al enige tijd verdwenen uit het centrum van de macht en de Patriotten waren op hun hoogtepunt. De

Afb. 1 Titelpagina Orange-boom (1786)

⁹⁵ Zie Dutch Pamflets Online van de KB <https://primarysources-brillonline-com.access.authkb.kb.nl/browse/dutch-pamphlets-online/>. (20 december 2019)

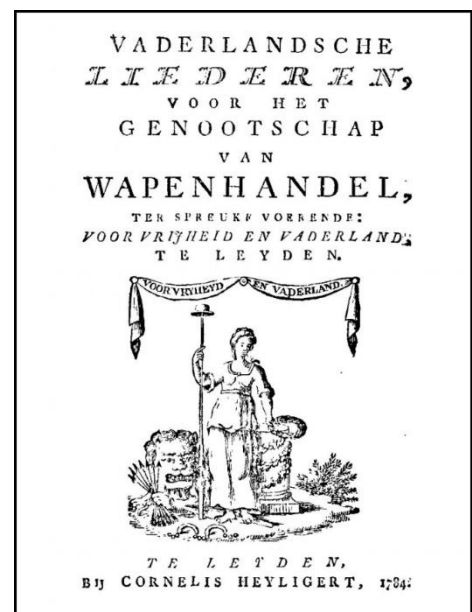
⁹⁶ Bronpresentatie *Orange-boom* 1786, in Nederlandse Liederendatabank <http://www.liederendatabank.nl/bronpresentatie.php?zoek=1015749&lan=nl> (20 december 2019).

⁹⁷ *Orange-boom* 1788 (OB1788) is in transcriptie te vinden op DBNL: https://www.dbnl.org/tekst/ora003oran01_01/index.php (20 december 2019).

anonieme uitgave van de eerste bundel is tekenend voor de situatie waarin de prinsgezinden zich bevonden. Ook in het voorwoord spreekt de uitgever over de dagelijkse moeite en vervolging waar hij en zijn lezers mee geconfronteerd werden. Hij draagt de bundel aan hen op. De nieuwerwetse Patriotten noemt hij ‘landverdervers’ die als briesende leeuwen achter hen aan komen om hen te verslinden. Het verraad is overal. Overal worden mensen berecht zonder eerlijke rechtspraak. De prins wordt in zijn ogen vreselijk belasterd en mishandeld en dat is zijn belangrijkste motivatie om dit boek uit te brengen. Zijn geweten dwingt hem om de prins met de pen te verdedigen. Het thuis of in besloten gezelschappen zingen van liederen ter ere van de prins ziet hij als een daad van verzet, die niemand hen kan ontnemen. Maar voorzichtigheid blijft geboden. De uitgever besluit met de oproep stil en geduldig te wachten op de spoedige ondergang van de vijanden en het Goddelijk herstel van het stadhoudelijk gezag. Een paar jaar later is zijn wachten beloond. De Pruisische inval heeft de terugkeer van Willem V mogelijk gemaakt en de orangisten kunnen in het openbaar feest vieren. De uitgave van 1788 is dan ook uitgebreid met 23 liederen die nog lyrischer de lof van de prins en zijn familie bezingen en de Patriotten met nog bijtender spot overladen. De rollen waren weer (voor korte) tijd omgedraaid. De herwonnen vrijheid toont zich ook in de ontmaskering van de uitgever. Zelfverzekerd ondertekent hij met: F. Jacobs de Agé, Vaderlander.

Het patriottische liedboek heeft de volledige titel *Vaderlandsche liederen, voor het genootschap van wapenhandel, ter spreuke voerende: voor vrijheid en vaderland, te Leyden*. Het is in 1784 samengesteld (en deels geschreven) door Pieter Vreede en in Leiden uitgegeven. De gezangenbundel bestaat uit drie delen en bevat in totaal 48 liederen.⁹⁸ De titelprent valt op door de combinatie van de herkenbare symbolen uit de periode. De Vrijheidsmaagd in de Hollandse tuin met speer en vrijheidshoed en naast haar de leeuw met zeven pijlen in zijn klauw. Boven haar staat de naam van het genootschap: *Voor Vrijheid en Vaderland*.⁹⁹

Pieter Vreede (1750-1837) was een fervent republikein en politiek kopstuk van de radicale Patriotten in Leiden. Hij was oprichter en lid van het vrijkorps van Leiden waarvoor hij dit liedboek heeft geschreven. Vreede heeft meerdere anti-

Afb. 2 Titelpagina *Vaderlandsche liederen* (1784)

⁹⁸ Nederlandse Liederbank, <http://www.liederenbank.nl/bronpresentatie.php?zoek=1016198&lan=nl> en DBNL, https://www.dbnl.org/tekst/vree005vade01_01/colofon.php (10 januari 2020).

⁹⁹ E.H. de Jong, *Weldenkende burgers en oranjeliefhebbers: Patriotten en prinsgezinden in Leiden (1775-1795)* (Hilversum 2014) 173.

orangistische publicaties op zijn naam staan, waaronder een van de meest spraakmakende pamfletten uit die tijd, *De Oranjeboom* (1782). Onder pseudoniem geeft hij hierin zware kritiek op de stadhouders met hun monarchale trekken, die in de Nederlandse geschiedenis niets anders gedaan hadden dan het beknotten van de burgerlijke vrijheden.¹⁰⁰

Vaderlandsche liederen is in de eerste plaats gemaakt voor de leden van het vrijkorps van Leiden. Dat neemt niet weg dat het bereik groter kan zijn geweest dan alleen deze groep. Pieter de Vreede was een bekend persoon die door zijn publicaties ook bij prinsgezinden reactie opriep. Een lied uit de bundel *Orange-boom* van Jacobs de Agé getuigt hiervan. Pieter de Vreede wordt hierin samen met drie andere voormannen van het Leidse korps bespot. Deze ‘vier Heertjes’ gingen uit jagen op een weefster die kaarsjes brandde ter ere van de verjaardag van de prins. De vermogende Vreede wordt voorgesteld als een laatdunkende, op geld beluste penningmeester.¹⁰¹ Mogelijk wordt hier verwezen naar een werkelijk gebeurd incident in Leiden in 1784.¹⁰²

In zijn korte voorwoord richt Vreede zich direct tot de medeleden van het genootschap. De liederen zijn bedoeld ter vermaak en ter aansporing van een vurige vrijheids- en vaderlandsliefde. Ze kunnen tijdens de oefeningen en exercities gezongen worden. Het is duidelijk dat deze bundel, die ongeveer in dezelfde tijd is uitgegeven als de *Orange-boom*, een totaal andere teneur heeft: de vrijheid die de Patriotten nastreven kunnen ze in alle openbaarheid uiten. Zijn hoop is dat de bundel nog zal uitbreiden en dat is het geval in de editie van 1784.

3.2. Analyse van de begrippen

In deze paragraaf wordt in de liederen van *Orange-boom* (OB) en *Vaderlandsche liederen* (VL) gekeken naar begrippen die ik typeer als ‘vaderlandretoriek’¹⁰³. Hieronder versta ik begrippen die veelvuldig in woord en beeld in de vroegmoderne Republiek werden toegepast en waarmee een gemeenschappelijk volkskarakter of verbondenheid werden uitgedrukt. Vanuit de secundaire literatuur is een selectie gemaakt van begrippen waarvan het aannemelijk is dat ze voorkomen in de liederen. Deze zijn grotendeels in hoofdstuk 1.2. beschreven en gedefinieerd. De begrippen zijn gebundeld in de categorieën *Waarden*, *Metaforen* en *Groepsnamen*. Bij de analyse van de liederen heb ik deze aangevuld met een nieuwe selectie van veel gebruikte woorden die passen onder de noemer ‘vaderlandretoriek’. Deze heb ik onder andere gecategoriseerd in de categorie *Benamingen Willem V*. De kwantitatieve methode die ik heb toegepast, betekent dat de begrippen in elk lied zijn opgezocht

¹⁰⁰ Biografisch portaal over Pieter Vreede. <http://www.biografischportaal.nl/persoon/26704339> (14 januari 2020).

¹⁰¹ OB1786, ‘No. 6. Op zeeker Geval’.

¹⁰² De Jong beschrijft een incident in Leiden waar burgermilities met geweld door de stad marcheerden en kaarsjes of grote openbare illuminaties van oranjegezinde burgers doofden. De oproer werd neergeslagen en burgers werden zwaar gestraft. Zie: Jong, *Weldenkende burgers en oranjeliefhebbers*, 184.

¹⁰³ Ik neem het niet-gedefinieerde begrip ‘vaderlandretoriek’ over uit Vroomen, *Taal van de Republiek*.

door middel van zoekopdrachten. Om zo inclusief mogelijk te zoeken is niet alleen naar moderne spelling gekeken maar ook naar historische spellingswijzen. Ook alle vervoegingen en samenstelling van woorden zijn meegenomen. Bijvoorbeeld het woord ‘vrijheid’ is gezocht met zoekopdracht ‘[...]vrij[...]’ en ‘[...]vry[...]’, waardoor het theoretisch de woorden ‘vrijheidsmaagd’, ‘stadsvrijheid’, ‘bevryd’, en ‘vrycorps’ oplevert. In een paar gevallen zijn ook synoniemen onder één begrip geplaatst, bijvoorbeeld ‘vorst’ en ‘prins’.¹⁰⁴ Op basis van de bevindingen is per categorie gekeken wat de frequentie is van woorden en welke betekenis deze hebben binnen de context van de liederen. Daarnaast is een vergelijking gemaakt tussen de liederen van beide kleur om te kunnen bepalen of woorden veel of weinig gebruikt worden en of er verschillen of overeenkomsten zijn in gebruikte vocabulaire tussen partijen.¹⁰⁵

Bij de begripsanalyse maak ik gebruik van de termen begripsfrequentie en liedfrequentie. De eerste geeft het aantal keer aan dat een begrip in een lied wordt gebruikt. Het verklaart de populariteit van een begrip in de bundel. Omdat beide bundels ongelijke aantallen liederen hebben (35 en 47) is het moeilijk om op basis van begripsfrequentie een vergelijking te maken. Immers, als in VL het begrip ‘eendracht’ 23 keer voorkomt kan dit een vertekend beeld geven omdat het boek twaalf liederen meer bevat dan OB. Daarom wordt in de analyse hoofdzakelijk naar liedfrequentie gekeken; het aantal liederen dat minimaal een keer een specifiek begrip bevat. Op basis van percentages kunnen beide bundels vergeleken worden.

<i>Waarden</i>	<i>Groepsnamen</i>	<i>Metaforen</i>	<i>Benamingen Willem V</i>	<i>Extra</i>
vrijheid	held	tuin	prins	god
eendracht	nederland (-er)	maagd	oranje	juk
recht	vaderland (-er)	leeuw	dwingeland	
	batavier	zon		
	belg	boom		
	patriot			

Tabel 1. begrippen die in dit onderzoek zijn geanalyseerd.

Waarden

‘Vrijheid’ is een centraal begrip in beide liederenboeken. In VL wordt ‘vrij’ of een variatie daarop verreweg het meest gebruikt van alle begrippen. In 88% van de liederen in VL komt het in een of andere vorm voor. Het wordt veel repetitief gebruikt om de opzweepende retoriek te versterken, zoals

¹⁰⁴ In bijlage 4 staat per begrip vermeld welke (historische) spellingswijzen, varianten en synoniemen zijn gebruikt in de zoekopdracht.

¹⁰⁵ Gelet op de beperkte omvang van het onderzoek worden niet alle begrippen en categorieën (uitgebreid) behandeld. Zie voor de volledige kwantitatieve dataverzameling en analyse en bijlage 1-3.

past bij liederen die tijdens exercities werden gezongen: *‘Lieve Vrijheid, zegeprael, Tot heil der vrije Nederlanders! Lieve Vrijheid!’*¹⁰⁶ In OB is ‘vrijheid’ evenzeer een zeer belangrijk thema, maar niet in de mate van VL. Het staat op de tweede plaats van meest gebruikte begrippen. Wanneer naar de context wordt gekeken valt op dat beide bundels het woord anders toepassen. 20% van de vrijheidsbegrippen in OB wordt in negatieve of sarcastische zin gebruikt ten aanzien van de Patriotten. Bijvoorbeeld ‘vrijbuiters’, maar vooral veel gebruikt is het woord ‘vrijcorps’ dat alleen in orangistisch context wordt gebruikt. Een lied zingt spottend over het vrijkorps dat op burgerjacht gaat.¹⁰⁷

Waarden als ‘eendracht’ en ‘recht’ zijn veel minder gebruikte motieven. Wel is opvallend dat ‘eendracht’ veel vaker terugkomt in OB dan in VL. Mogelijk zien we hierin dat het streven naar eendracht meer in het orangistische programma paste. ‘Recht’ zien we daarentegen vaker terug in VL wat mogelijk wijst op een sterk besef van de rechtvaardige zaak waarvoor ze stredden.

Groepsnamen

In deze categorie vallen de benamingen voor een groep of het territorium van een groep. Naamgeving heeft direct met identiteit te maken en deze begrippen zijn dan ook sterk vertegenwoordigd in beide bundels. In VL is het woord ‘held’ het meest gebruikt in deze categorie; in maar liefst 60% van de liederen wordt naar helden gerefereerd. Meestal als aansporing tot moed maar ook de dapperheid van oude helden wordt in herinnering gebracht, zoals in het lied *‘Lofzang voor 's lands oude helden’* waarin Van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot en Michiel de Ruyter worden geëerd.¹⁰⁸ Helden spelen een minder grote, maar nog steeds veelzeggende rol in OB. Opvallend is dat de held in deze bundel vrijwel altijd de prins van Oranje is.

De begrippen ‘nederland(er)’ en ‘vaderland(er)’ zijn in beide bundels veelvuldig en bijna even vaak toegepast. Klaarblijkelijk identificeerden beide groepen zich in gelijke mate met het eigen land en de namen die daarvoor werden gegeven. Dat is niet het geval bij de term ‘batavier’, die de VL veel vaker hanteren dan de OB. In 44% van de liederen in VL wordt ernaar verwezen tegen 26% van de liederen in de OB. Opvallend genoeg zien we dat in LV bovendien geregeld naar een tweede Germaanse stam wordt verwezen, namelijk de Belgen. Die komen vrijwel niet terug bij de OB, wat erop kan wijzen dat de Patriotten deze groepsbenaming nieuw hadden geïntroduceerd (in plaats van toegeëigend) om zich werkelijk te kunnen onderscheiden. Dat is opvallend genoeg niet het geval bij het beladen begrip ‘patriot’. Het komt slechts twee keer voor in VL en zeven keer in OB, en bij de laatste alleen om de tegenpartij te bekritisieren.

¹⁰⁶ VL, ‘Zege-zang, bij de algemeene wapenoefening’.

¹⁰⁷ OB1786, ‘No. 37. Een ander’.

¹⁰⁸ VL, ‘Lofzang voor 's lands oude helden’.

Metaforen

De oude symbolen van de vroegmoderne Republiek komen verrassend genoeg amper terug in beide boeken. Zowel de tuin, de maagd als de leeuw komen niet voor in de tien meest gebruikte termen. VL past binnen deze categorie, 'leeuw' het meest toe en veelal in de samenstelling leeuwendaal; een verwijzing naar het Nederlandse volk. In OB zien we wel vaker metaforen als 'zon' en 'boom' terugkomen, die steevast met Oranje in verband worden gebracht (oranjezon en -boom). 'Tuin' en 'maagd' komen vooral terug in OB liederen. In een lied wel drie keer: *'Maar dog uw Tuin bleef vrey'*, *'De Tuinmaagt zingd verblyd'*, *'In Neerland's vrye Tuyn'*.¹⁰⁹ Het blijkt dat deze oude metaforen bekend waren, maar dat de doelgroep zich er mogelijk niet direct mee identificeerde. In Ieder geval niet in die mate, zoals dat bij de waarden en groepsnamen het geval is.

Benamingen Willem V

Op geen andere manier maken de benamingen voor de prins in deze liedboeken duidelijk aan welke kant van het spectrum men staat. Zoals verwacht is OB overstelpt met de begrippen 'prins' en 'oranje', die gezamenlijk in 94% van de liederen worden bezongen. Gemiddeld zeven keer per lied, wat wijst op een sterk repetitief karakter. De moed van de prins maar ook zijn rol als vaderlijke hoeder en samenbinder van het volk worden voortdurend genoemd. Dat samenbindende aspect zouden de Patriotten een juist een dwingelandij of juk kunnen noemen. De naam 'dwingeland' wordt in maar liefst 44% van de VL liederen genoemd, vaak in combinatie met 'juk'. De ontbreken bijna volledig in OB. Tegelijkertijd ontbreekt in VL de naam van de prins of Oranje grotendeels. De scherpe tweedeling in de samenleving wordt haarscherp weerspiegeld in de overvloed of het totaal ontbreken van benamingen uit deze categorie in beide liedboeken.

Behalve de namen van de prins is er nog een opvallende laatste naam die tot grote verdeeldheid leidt. 'God' is onzichtbaar in VL; slechts twee keer wordt het begrip in de christelijke betekenis genoemd. Het relatief areligieuze karakter van de Patriottenbeweging wordt hiermee bevestigd. Bij de Orangisten is 'god' juist oververtegenwoordigd. In 60% van de liederen wordt ernaar verwezen wat tekenend is voor het religieuze karakter van de prinsgezinden. Ook de orangistische drie-eenheid komt terug zoals in een lied dat ter ere van Willem V op de wijs van het Wilhelmus werd gezongen:

*'Ja Hemel, elk roept Amen, Elk wuif den vryen hoed,
Godsdienst, Prins, Vryheid zaamen, Zyn Een by 't echte bloed.'*¹¹⁰

¹⁰⁹ OB1786, 'No. 9. Op de Dood van Prins Willem de I., Glor. Gedachtenis'.

¹¹⁰ OB1786, 'No 22. Een Allernieuwst christelyk lied, Oprecht Vaderlandsch [...]'.

4. Conclusie

Mijn betoog begon met de woorden van Johan Huizinga, die de kracht van de vaderlandsliefde beschreef maar daar tegelijkertijd een kanttekening bij plaatste. Het vaderland, maar ook de symbolen die het de sier moeten geven, zijn niet meer dan een verbeelding. Het is de kracht van die verbeelding die ik heb willen verklaren.

Allereerst de kracht van het identiteitsbesef; de drijfveer achter tal van bewegingen in de samenleving. Ik heb aangetoond dat het overstijgende besef van een gemeenschappelijkheid in het gebied dat we nu Nederland noemen, zijn wortels heeft in de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw tot grotere wasdom is gekomen. Het idee van het vaderland kreeg pas werkelijk vorm op het moment dat het bedreigd werd, door oorlogen, economische neergang en verdeeldheid. Het vaderlandse gebouw werd gebouwd met de herinnering aan strijdverhalen, oorspronglegendes en heldendaden. Ook de Oranjedynastie had zich in de loop der tijd ook een plek in dit huis gemanoeuvreed. Sinds Willem de Zwijger was het narratief ontstaan dat Oranje en het vaderland onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Ja, zelfs voorwaardelijk waren voor het voortbestaan van de vrije en welvarende natie. Verhalen en symbolen werden propaganda-instrumenten van de heersende groep. Wanneer die tot absolute waarden worden verheven, ontstaat onherroepelijk weerstand. Al in de zeventiende eeuw was er protest tegen dit keurslijf van het establishment. Deze krachten werden versterkt in de achttiende eeuw, toen de Republiek haar gouden jaren achter zich had liggen. In de jaren zeventig en tachtig gaven een mislukte oorlog en een kwakkelende welvaart aanleiding voor groter protest tegen het gezag. Meer dan ooit werd de wapenspreuk van de Republiek uitgedaagd; de ooit zo bejubelde eendracht was ver te zoeken. De bittere verdeeldheid tussen Patriotten en orangisten werd een strijd om een gespleten vaderland. Die ontwikkeling van partijvorming en publieke opinie zou van cruciaal belang zijn voor de latere nationale staat waarin ideologische gevechten bij voorkeur parlementair zouden worden uitgevochten.

De tweede kracht is die van het lied als drager van een identiteit. Ik heb laten zien dat het politiek gemotiveerde lied in de vroegmoderne Republiek een massamedium is geweest en dat dit in het huidige historische debat nog altijd wordt onderschat. Liedboeken werden in groten getale geproduceerd en zingen was een zeer populair tijdverdrijf. In de Patriottentijd zien we een ware liederenstrijd ontstaan tussen pro- en contrabewegingen. Het zingen van liederen was meer dan vermaak alleen. Het was een effectieve manier voor de groep om zich te verenigen achter een hoger doel en haar waarden en protest uit te dragen.

De twee liedbundels die zijn onderzocht hebben al deze elementen in zich. Ik heb aangetoond dat de patriottische en de orangistische liedbundel beide grotendeels uit het bestaande repertoire van symbolen en begrippen putten die de Republiek van oudsher kende. Beide laten echter duidelijk

andere voorkeuren zien, die in lijn zijn met hun ideologische kijk op de samenleving en het vaderland als geheel. In het patriottische liedboek *Vaderlandsche liederen* zien we vooral een positieve zelfbevestiging van de eigen groepsidentiteit. De zangers presenteerden zich als helden en vrienden in de strijd. Niet verwonderlijk, gelet op de verandering die de Patriotten niet zonder gevaar in gang hadden gezet, en die zeker nog niet voleindigd was. Meer dan hun tegenstanders putten ze moed uit de heldhaftige strijders van weleer, de Batavieren maar ook de Belgen. Ze voelen zich erfgenamen van de strijd voor dat ene doel waarvan de bundel doordrenkt is: de Nederlandse vrijheid.

Opmerkelijk is dat de beladen groepsnaam Patriot amper wordt gebruikt. Mogelijk was het begrip in de woordenstrijd al zo verwaterd geraakt dat het aan identificerende kracht had verloren? De oude iconografische staatssymbolen hadden zeker geen zeggingskracht in de liederen. Ook uit God haalden de verlichtte Patriotten geen inspiratie. Maar de grootste afwezige is ongetwijfeld Oranje. We zien hem alleen tussen de regels door, als dwingeland of juk. Er was klaarblijkelijk geen behoefte om zich af te zetten tegen de vijand. Oranje was geen factor van betekenis meer, en al voor de laatste acte van het toneel verdwenen.

Aan de andere kant van het spectrum zien we in de bundel *Orange-boom* een grote verschuiving van het gebruik van begrippen die ook in lijn is met het waardesysteem dat ze volgden. De prins van Oranje is de bron van hun bestaan en zijn lof wordt in elk lied hartstochtelijk bezongen. Hij en de dynastie die hij vertegenwoordigt is de held van het vaderland. Door God aangesteld en gesteund. De meest gebruikte begrippen in de liederen vormen samen het bekende credo: vrijheid, God en Oranje. Opvallend is dat de eendracht veel meer door de prinsgezinden wordt gezocht in de liederen. Mogelijk is het een getuigenis van het ideaal van de eenheid van de staat en het belang van het establishment om die te bewaren.

De eenheid is datgene wat ontbreekt als we deze liedboeken naast elkaar leggen. We zien twee identiteiten, twee waardesystemen die lijnrecht tegenover elkaar staan. Toch zijn beide groepen, in woorden althans, verbonden door vrijheid en vaderland. In *Vaderlandsche liederen* en in *Orange-boom* komen die bijna even vaak terug. Vrijheid en vaderland blijken bepalende factoren in de identiteit van zowel orangisten als Patriotten, alhoewel beide partijen daar een heel eigen verbeelding van hadden.

Bibliografie

Afkortingen

OB1786, OB : *Orange-boom, editie 1786*

OB1788 : *Orange-boom, editie 1788*

VL : *Vaderlandsche liederen*

Collecties en naslagwerken

Biografisch portaal. <http://www.biografischportaal.nl>.

DBNL, de digitale bibliotheek voor Nederlandse letteren. <https://www.dbnl.org/>.

Delpher. <https://www.delpher.nl/>.

Knuttelcollectie van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag. Beschikbaar via Dutch Pamphlets Online - The Knuttel Collection: 1486-1853 and Van Alphen. <https://brill.com/view/db/dupo>.

Nederlandse Liederensbank, Meertensinstituut. <http://www.liederensbank.nl/>.

Primaire bronnen

De van den hemel afgebeden, door God tot heden bewaarden en beschermden, in alle verdrukking, eerlooze mishandelingen en bitse versmadingen, nog bloeienden Orange-boom; of verzameling van eenige liederen, ten dienste en gebruik der waare Ouderwetse Patriotten, Beminaars van Prins Willem de Vijfde, en 't doorlugtig Orangehuis: en ten spyt van een Partye Zotte, Windbuilen noemde zig ten onregte Patriotten. (z.p. ca. 1786). (Verkorte titel *Orange-boom*).
Vindplaats Koninklijke Bibliotheek Den Haag: Knuttelcollectie pamflet 21066. Geraadpleegd op Google Books,
<https://books.google.nl/books?id=UzAUAAAAQAAJ&hl=nl&pg=PA1#v=onepage&q&f=false>
(1 december 2019 - 17 januari 2020).

Jacobs de Agé, J.F. (uitgever), *De van den hemel afgebeden, door God tot heden bewaarden en beschermden, in alle verdrukking, eerlooze mishandelingen en bitse versmadingen, nog bloeienden Oranje-boom; of verzameling van eenige liederen, ten dienste en gebruik der waare Ouderwetse Patriotten, Beminaars van Prins Willem de Vijfde, en 't doorlugtig Orangehuis: en*

ten spyt van een Partye Zotte, Windbuilen noemde zig ten onrechte Patriotten. (Den Haag, 1788).

Locatie: Koninklijke Bibliotheek Den Haag: 532 K 13. Geraadpleegd op Delpher

<https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?coll=boeken&identificer=dpo:5591:mpeg21> (15

november 2019 - 17 januari 2020).

Opwekkende matroozen-liederen ter aanmoediging van 'slands zeemagt. (z.p. Amsterdam / Delft / Den Haag, ca. 1781). Locatie: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, signatuur: 8 C 43.

Geraadpleegd op DBNL,

https://www.dbnl.org/tekst/opw002opwe01_01/opw002opwe01_01_0010.php (25 november

2020).

Vreede, Pieter, *Vaderlandsche liederen, voor het genootschap van wapenhandel, ter spreuke*

voerende: voor vrijheid en vaderland, te leyden (Leiden 1784-1785). (Verkorte titel:

Vaderlandsche liederen). Locatie: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, signatuur: 842 B 6.

Geraadpleegd op DBNL, https://www.dbnl.org/tekst/vree005vade01_01/colofon.php (15

november 2019 - 17 januari 2020).

Literatuur

Anderson, Benedict, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1983).

Bensdorp, C.F., *Kermis-tafreeltjes, in geëtste kunstplaatjes, op boert- en ernstigen dichttrant beschreven, tot nut en vermaak voor kinderen van allerlei ouderdom* (Dordrecht 1810).

Blanning, T.C.W., *War, The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660–1789* (Oxford 2002).

Callister, Graeme, *War, Public Opinion and Policy in Britain, France and the Netherlands, 1785–1815* (York 2017).

Frijhoff, W.T.M., 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN - Low Countries Historical Review* 107 (1992) 4, 614–634.

Goens, Rijklof Michael van, *De ouderwetse Nederlandsche patriot. Eerste en Tweede stuk* (Den Haag 1781).

Grijp, L.P., *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw: het mechanisme van de contrafactuur* (Amsterdam 1991).

Grijzenhout, Frans, *Feesten voor het vaderland: Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989).

Grijzenhout, Frans, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafs experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013).

- Hansma, Laurien, *Oranje driften: Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813* (Hilversum 2019).
- Haven, Cornelis van der, 'Singing the Nation: Imagined Collectivity and the Poetics of Identification in Dutch Political Songs (1780–1800)', *The Modern Language Review* 111 (juli 2016) 3, 754-774.
- Huizinga, Johan, *Patriottisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19de eeuw* (Haarlem 1940).
- Hobsbawm, E en T. Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).
- Israel, Jonathan Irvine, *The Dutch Republic : Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995), 1100.
- Jensen, Lotte (red.), *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam 2016).
- Jensen, Lotte, *Vieren van vrede: het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016).
- Jong, E.H. de, *Weldenkende burgers en oranjeliefhebbers : Patriotten en prinsgezinden in Leiden (1775-1795)* (Hilversum 2014).
- Klein, S.R.E., *Patriots Republikenisme: Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- Kranenburg, Peter van, Martine de Bruin en Anja Volk, 'Documenting a song culture: the Dutch Song Database as a resource for musicological research', *Int J Digit Libr* (2019) 20, 13-23.
- Leeman, Inger, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam 2013).
- Meijer Drees, Marijke, 'Patriottisme in de Nederlandse literatuur (ca. 1650-ca. 1750)', *De nieuwe taalgids* 88 (1995), 247-260.
- Pels, Dick, 'De Hollandse tuin : of hoe de Nederlandse Leeuw worstelt met zijn identiteit', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (2007).
- Rasch, Rudolf, *Muziek in de Republiek: muziek en maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1579-1795* (Utrecht 2018).
- Rijsens, F. van, *Geschiedenis van ons vaderland* (Groningen 1900).
- Sas, N.C.F. van, 'Opiniepers en politieke cultuur' in: F. Grijzenhout (red.), *Voor vaderland en vrijheid: de revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987).
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Smelik, Jan, *"O sangerige keeltjes!": de liedcultuur en het muziekleven in de Noordelijke Nederlanden tussen 1550 en 1650* (Leiden 1993).
- Tamse, C.A. (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979).

- Velde, Henk de, Donald Haks, *Oranje onder: Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014).
- Veldhorst, Natascha, *Zingend door het leven: het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2009).
- Verheijen, Bart, 'Singing the nation : Protest songs and national thought in the Netherlands during the Napoleonic annexation (1810-1813)', in: Lotte Jensen (red.), *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815*, (Amsterdam 2016) 309-327.
- Vroomen, Ingmar, *Taal van de Republiek: Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2012).

Bijlagen

Bijlage 1. Analyse kwantitatieve data

Lied- en begripsfrequentie (top 10)

OB1786

<i>rang</i>	<i>begrip</i>	<i>liedfrequentie</i> ¹¹¹ (N=35)	<i>relatieve</i> <i>liedfrequentie</i> ¹¹²	<i>begripsfrequentie</i> ¹¹³	<i>Gemiddelde</i> <i>begripsfreq.</i> ¹¹⁴
1	prins	30	86%	218	7,3
2	oranje	29	83%	152	5,2
2	vrij(heid)	29	83%	86	2,9
3	nederland	24	69%	63	2,6
4	god	21	60%	68	3,2
5	vaderland	15	43%	28	1,8
6	held	14	40%	17	1,2
7	eendracht	13	37%	19	1,4
8	burger	11	31%	19	1,7
9	batavier	9	26%	13	1,4

VL

<i>rang</i>	<i>begrip</i>	<i>liedfrequentie</i> (N=48)	<i>relatieve</i> <i>liedfrequentie</i>	<i>begripsfrequentie</i>	<i>gemiddelde</i> <i>begripsfreq.</i>
1	vrij(heid)	42	88%	195	4,6
2	held	29	60%	72	2,5
3	nederland	27	56%	48	1,8
4	vaderland	26	54%	48	1,8
5	batavier	21	44%	50	2,3
5	dwingeland	21	44%	42	2,0
6	recht	20	42%	32	1,6
7	burger	19	40%	40	2,1
8	vriend	11	23%	25	2,2
8	juk	11	23%	16	1,4

¹¹¹ Aantal liederen per bundel waarin het begrip minimaal een keer voorkomt.

¹¹² Percentage van het aantal liederen in de bundel waarin het begrip minimaal een keer voorkomt.

¹¹³ Totaal aantal keer dat het begrip in de bundel voorkomt.

¹¹⁴ Gemiddelde aantal begrippen (theoretisch) in elk lied waarin het begrip minimaal een keer voorkomt.

Vergelijking liedfrequentie met begrip

<i>begrip</i>	<i>% in OB</i>	<i>% in VL</i>	<i>meest freq.</i>	<i>verschil in %-punt</i>	<i>vergelijking*</i>
vrijheid	83%	88%	VL	5	Zeër dicht bij elkaar
eendracht	37%	15%	OB	22	Ver uit elkaar
recht	26%	42%	VL	16	Ver uit elkaar
vaderland	43%	53%	VL	10	dicht bij elkaar
nederland	69%	56%	OB	13	dicht bij elkaar
batavier	26%	44%	VL	18	Ver uit elkaar
belg	3%	23%	VL	20	Ver uit elkaar
burger	31%	40%	VL	9	dicht bij elkaar
patriot	14%	4%	OB	10	Dicht bij elkaar
vriend	20%	23%	VL	3	Zeër dicht bij elkaar
held	40%	60%	VL	20	Ver uit elkaar
juk	5%	23%	VL	18	Ver uit elkaar
boom	23%	0%	OB	23	Ver uit elkaar
tuin	9%	2%	OB	7	dicht bij elkaar
maagd	3%	6%	VL	3	Zeër dicht bij elkaar
leeuw	9%	10%	VL	1	Zeër dicht bij elkaar
zon	17%	8%	OB	9	dicht bij elkaar
oranje	83%	2%	OB	81	Zeër ver uit elkaar
prins	86%	19%	OB	67	Zeër ver uit elkaar
stadhouder	20%	0%	OB	20	Ver uit elkaar
dwingeland	9%	44%	VL	35	Zeër ver uit elkaar
god	60%	13%	OB	47	Zeër ver uit elkaar
kerk	23%	0%	OB	23	Ver uit elkaar
hemel	20%	13%	OB	7	dicht bij elkaar

*Schaal

0≤5	Zeër dicht bij elkaar
5≤15	Dicht bij elkaar
15≤25	Ver uit elkaar
>25	Zeër ver uit elkaar

Bijlage 2. Kwantitatieve data <i>Orange-Boom 1786</i>				waarden			groepsnamen							metaforen						benamingen Willen V				religie					
<i>OB 1786</i>	<i>OB 1788</i>	<i>Titel</i>	<i>Wijs</i>	<i>Vrij (heid) [1]</i>	<i>een-dracht [2]</i>	<i>recht [3]</i>	<i>vader-land [4]</i>	<i>neder-land [5]</i>	<i>batavier [6]</i>	<i>belg [7]</i>	<i>burger [8]</i>	<i>patriot [9]</i>	<i>vriend [10]</i>	<i>held [11]</i>	<i>boom [12]</i>	<i>tuin [13]</i>	<i>maagd [14]</i>	<i>leeuw [15]</i>	<i>zon [16]</i>	<i>juk [17]</i>	<i>oranje [18]</i>	<i>prins [19]</i>	<i>stad-houder [20]</i>	<i>dwinge-land [21]</i>	<i>god [22]</i>	<i>kerk [23]</i>	<i>hemel [24]</i>		
1	1	Schoppen Troeff	Hoe zoet is 't daar de Vriendschap woond: off, myn Hert is voor altyd verzeid.	3	2			1				1	1								4	4							3
2	2	Een ander Schoppen Lied	Zoutmans Glorie	2			2							1							2								
3	3	Gezang op de 34ste Verjaardag der Koninglyke Gemaalinne van onzen Dierbaaren Erf Stadhouder	Den 6de Psalm; off, Wanneer men heeft geschreeven 1 vers					1														4	1			2			
4	4	Een Nieuw Lied op een partye Zotten, Vry Corpers, zig noemende Patriotten	Van de Savojaardse Meisjes	3								3			2						2					1			
5	5	Lied van waare Beminnaars van onzen Teder-geliefden Erfstadhouder, Prins Willem de Vyfde en het Doorlugtig Huis van Orange		6								1									18	6	1						
6	6	Op zeeker Geval		2																		2							
7	7	De klagende Vrouw van een Granadier, onder 't Vry-Corps: voor Vryheid en Vaderland, te Leiden	O! Zon aan 's Hemels Trans	3																									
8	8	Een Ander	Keesje myn Vryer!																										
9	9	Op de Dood van Prins Willem de I., Glor. Gedachtenis		4				2					2	1		3	1	1				2							
10	21	Een Nieuw Christelyk Liedt, gemaakt ter eere den Doorluchtigsten Heere Wilhelm, prince van Orangien,	Charles	2			1	1						2	1						2	8			12				2

11	22	Een Allernieuwst christelyk lied, Oprecht Vaderlandsch,		8	2	5	3		1	4		1	1		2	9		5	
12	23	Lied ter Eere van Willem de Vyfde	Weest niet bedrukt Maat Dries	2	1		1				1	1			1	2		3	
13	24	Een Ander	Kom nu Parnas	1	1		1			1	1				1	2		1	
14	25	Oranjes feestzang	Viva, Hozée	2			3	1	2	1					20	26	1	5	1
15	31	Feest-zang Ter Verjaring van Hare Koninglyke hoogheid, Mevrouw Frederica Sophia Wilhelmina van Oranje en Nassauw,	Zingen wy Prins Willems glory	2	1	1							1	1	3	1			2
16	32	Christelyk zege- lofen dank lied, Geschikt om Prins Willem den Vyfde op Zyne Hoogheids Verjaardag den 8 Maart 1784. van alle oprechte Vaderlanders te worden toegezongen	Myn Hert verzeid is voor altyd	4	2	5	2				1			1	4	6	1	9	
17	35	De stem van Neerlands volk aan Zyn Hoogheid	Climeen, waarbeen	2	1		4	2							4	4		2	1
18	36	Een ander	van R..... ben je mal	5	1	2	2	1	2		1				2	6		2	
19	37	Een ander	Een braave Jager voelt geen kouw	7					5				1		3		1	1	
20	38	Een ander	Laat de Faam maar blaazen	2		2	1	1	1						5	10		2	
21	39	Vreugde - lied Om gezongen te worden ter Eere van den prins van Oranje Neerlands geliefde en dierbaare Erfstadhouder; op zyn Heugelyke Verjaardag den 8 Maert 1784		1			4			1					1	11	1		

22	40	Vreugdelied, Om op den 8ste Maart door al wat goed en braaf is in Nederland aan Prins Willem de Vyfde, te worden toegezongen, By het Illumineeren		3	2	1	8		1		1	2			3	7	3		4	1	
23	41	Een nieuwer wetschlied Op den Zes en Dertigste Verjaardag van Z.D.H. den Heere Willem den Vyfde, prins van oranje, &c. &c. &c. Den 8. Maart 1784.	Wilhelmus van Nassouwen	9		1	1	2	1		1	1	1		1	6	16		1		
24	42	Verjaargroet aan den doorluchtige prins Willem Frederik, van Oranje en Nassouw. Oud Elf Jaaren	Prins Carel, of Viva roeit al gelyk	1		1	3		1		1					8	11		1		
25	-	Op de elfde verjaardag van den erf-prins Willem Frederik op den 24 Augustus 1782	Myn Hert is voor altyd verzeid	2	1	1	2	4	1	1	1	1			1	5	6	1	2	1	3
26	11 (Vervolg)	Vreugde lied, op de verjaring van onze Erf - Prins Willem Frederik	Adieu dan Roselinde	1	1		1	5			1	1				2	6		3		
27	44	Zegenwensch Op de Verjaardag van Neêrlands erfprins Willem Frederik.	ô Ziels verrukkende Avondstond		2		1	2				1				1	6		1	1	
28	46	Een nieuw lied op de Verjaaring van Neêrlands Erf-Prins Willem Frederik	Van de Oost-Indievaarders				3	2		1		1	3			11	9		5	1	
29	47	Neerlands zegen, Uitgeboezemd op de Verjaardag van onze Erf-Prins, Willem Frederik, op den 24. Augustus 1783	Zoutmans Glorie	1	2	1	6				2				1	5	10		4	1	1

30	-	Ter eere van de Memorie van Zijne Doorlugtige Hoogheid, den Prins Erf-Stadhouder, Kapitein, Admiraal Generaal der zeven Vereenigde Provinciën	Daar komt Paol Jones aan	1			1		1										3	6							
31	49	Aan de Lasteraars van Neêrlands Eminent Hoofd, den erfstadhouder, Kapitein en Admiraal General van deeze Zezen Landen	Mamaatje ik heb een Man getrouwt				2												27	27	1						
32	-	Eyl- en Zegenwensch von Mousje Pinne, haan zayne doorligtege Oog-eid den Herfprins Willem Fredrik					1			1	3								1	6			2				
33	50	Manmoedig besluit der verschopte schoppen	Zout-man, is voorwaar, enz.	4			1	1	3		2							1	1	3		1					
34	51	Heuchelyke wederkomst, van Haare Koninglyke Hoogheid, Mevrouw Frederica Sophia Wilhelmina		2			2												3	3			1				
35	52	Een nieuw lied, op zeker Vryburger Officier, door de wandeling genaamt Captein Regen-bakje alia Rooije Daantje	Ons Katryntje	1						2		1							1								
			<i>begripsfrequentie</i>	86	19	15	28	63	13	1	19	7	13	17	12	5	1	3	8	2	152	218	7	3	68	8	13
			<i>rangschikking</i>	3	7	9	6	5	10	17	7	13	10	8	11	14	17	16	12	16	2	1	13	15	4	12	10
			<i>in aantal liederen</i>	29	13	9	15	24	9	1	11	5	7	14	8	3	1	3	6	2	29	30	7	3	21	8	7
			<i>% van liederen</i>	82,9%	37,4%	25,7%	42,9%	68,6%	25,7%	2,9%	31,4%	14,3%	20,0%	40,0%	22,9%	8,6%	2,9%	8,6%	17,1%	5,7%	82,9%	85,7%	20,0%	8,57%	60,0%	22,9%	20,0%
			<i>rangschikking</i>	2	7	9	5	3	9	17	8	13	12	6	10	14	17	14	12	15	2	1	11	14	4	11	12

40	Eerrijk en roosje	Un matin brusquement	5				1			1					1						1					
41	Aen de wapenen	't Is in 't School der Veldelingen; Of: Zingen wij tot Zoutmans glorie	6		1	2	2	1	3	3						1										
42	Op de blijde verheffing van den weledelen heer Mr. D.M.G. Heldewier, tot veertig in rade der stad Leyden.	Pourquoi vous plaignez vous Of: De min is zeldzaam kruid.	3			2				2		3	6													
43	Beantwoorde vragen	Gij, die met mij thans zijt ter Jacht.			1	1							2						1					1		
44	De vaderlandsche landman	Wat doet mij ontstellen	3		1	1	1	1																		
45	Krelis aen Klaartje, na gedane wapenoeffening	Kloris, die mijn hartje roost	4			2					1		1							2						
46	Aan de manhafte vaderlandlievende stedelingen	Hoor, Kees, mijn Vrijer				2									1									2		
47	Aan de vaderlandsche dichters	Quand j'etois dans mon jeune age	8		1	1	1	2					2													
48	Togt-zang	Vous, qui toujours suivés mes traces	1																					1		
		<i>begripsfrequentie</i>	195	13	32	48	48	50	20	40	2	25	72	0	1	3	10	8	16	1	13	0	42	6	0	6
		<i>rangschikking</i>	1	11	7	4	4	3	9	6	16	8	2	18	17	15	12	13	10	17	11	18	5	14	18	14
		<i>in aantal liederen</i>	42	7	20	26	27	21	11	19	2	11	29	0	1	3	5	4	11	1	9	0	21	6	0	6
		<i>% van liederen</i>	87,5%	14,6%	41,7%	54,2%	56,3%	43,8%	22,9%	39,6%	4,2%	22,9%	60,4%	0,0%	2,1%	6,5%	10,4%	8,3%	22,9%	2,1%	18,8%	0,0%	43,8%	12,5%	0,0%	12,5%
		<i>rangschikking</i>	1	10	6	4	3	5	8	7	15	8	2	17	16	14	12	13	8	16	9	17	5	11	17	11

Bijlage 4. Verklaring zoektermen begrippenlijst

- [1] vrij, vry, vryheid, bevryd, bevrijd + alle samenstellingen en vervoegingen.
- [2] eendracht, eendragt, vereend + alle samenstellingen en vervoegingen
- [3] recht, regt + alle samenstellingen en vervoegingen
- [4] vaderland + alle samenstellingen en vervoegingen
- [5] nederland, neêrland, neerland + alle samenstellingen en vervoegingen
- [6] bato, bataaf, batavier, batavus + alle samenstellingen en vervoegingen
- [7] belg + alle samenstellingen en vervoegingen
- [8] burger, burgery, burgerij + alle samenstellingen en vervoegingen
- [9] patriot, patria + alle samenstellingen en vervoegingen
- [10] vriend, vrind + alle samenstellingen en vervoegingen
- [11] held, helt + alle samenstellingen en vervoegingen
- [12] boom, stam, plant + alle samenstellingen en vervoegingen
- [13] tuin, tuyn + alle samenstellingen en vervoegingen
- [14] maagd, maagt, maegt + alle samenstellingen en vervoegingen
- [15] leeuw + alle samenstellingen en vervoegingen (leeuwendaal is veel gebruikt)
- [16] zon + alle samenstellingen en vervoegingen
- [17] juk + alle samenstellingen en vervoegingen
- [18] oranie, oranje, orange, vorst + alle samenstellingen en vervoegingen
- [19] prins, prince, vorst + alle samenstellingen en vervoegingen
- [20] Stadhouder, stedehouder + alle samenstellingen en vervoegingen
- [21] dwingeland, dwing'land, dwingland + alle samenstellingen en vervoegingen
- [22] god, godt + alle samenstellingen en vervoegingen
- [23] kerk + alle samenstellingen en vervoegingen
- [24] hemel, heemel + alle samenstellingen en vervoegingen

